

LIBRIS

POLIS

REVISTĂ DE ȘTIINȚE POLITICE

Volum IV, Nr. 2 (12), Serie nouă, martie-mai 2016

NOI PERSPECTIVE ALE FILOSOFIEI POLITICE A LUI CROCE, GENTILE ȘI GRAMSCI 13

Stato e società civile in Gramsci
Gand: LIQUORI

Viziunea lui Antonio Gramsci asupra creării statului modern
Italien
Ayta Cristea DRĂGULEȘ

L'origine delle divergenze politiche tra Croce e Gentile
Salvatore CINCIARI

Gramsci, Staffa e Wengenstein
Dionisie CASCIONE

L'ingegno e lavoro politico nel Gramsci del Quaderno XI
Eduard LARU

Croce e lo stato
Angelo CHIBUȘ

Il socialismo attuale
Alessandro GERARDI

STUDII ASUPRA DEMOCRAȚIEI 93

"Dopiero": un contributo alla democratizzazione della
democrazia
Francesco CATALANO

Politologie, mirări, politici: avaturile
Alexandru MAMINA

Revista POLIS
Facultatea de Științe Politice și Administrative
Universitatea "Petre Poni" din Iași
LILIANA SCARLETTI

SUMAR

EDITORIAL	7
O altfel de perspectivă: Croce, Gentile, Gramsci. Filosofia italiană la începutul secolului XX Angelo CHIELLI Ioana Cristea DRĂGULIN	
NOI PERSPECTIVE ALE FILOSOFIEI POLITICE A LUI CROCE, GENTILE ȘI GRAMSCI	13
Stato e società civile in Gramsci Guido LIGUORI	
Viziunea lui Antonio Gramsci asupra creării statului modern italian Ioana Cristea DRĂGULIN	29
L'origine delle divergenze politiche fra Croce e Gentile Salvatore CINGARI	41
Gramsci, Sraffa e Wittgenstein Giuseppe CASCIONE	49
Linguaggio e lavoro politico nel Gramsci del Quaderno XI Ledion LAKO	57
Croce e lo stato Angelo CHIELLI	63
Idealismo attuale Alessandro GERARDI	77
STUDII ASUPRA DEMOCRAȚIEI	93
„Doparie”: un contributo alla democratizzazione della democrazia Francesco CATALANO	
Psihologie, morală, politică: avatarurile umanismului Alexandru MAMINA	109
U.E.	121
L'Europa del generale De Gaulle Lorenzo SCARCELLI	

**Brexit-ul – simptom al acutizării slăbiciunilor structurale ale
Uniunii Europene** 137
Gheorghe CIASCAI

**Le human capabilities per lo sviluppo umano e sociale: la
prospettiva della pedagogia** 145
Angela MUSCHITIELLO

VARIA 169

**Între partid și stat: rolul sindicatelor, a „organelor cu dublă
natură” și a Frontului Democrației și Unității Socialiste în
economia politică a național-comunismului românesc (1965-
1989)**

Emanuel COPILAȘ

Planificarea economică sub monarhia autoritară din România 185
Florin GRECU

RECENZII

Angelo d'Orsi, Gramsciana. Saggi su Antonio Gramsci 195
Sabin DRĂGULIN

Andreea Paul, *The economic strength of women* 199
Dan MIHALACHE

Naționalismul. *Identitatea etnoculturală și proiectul elitelor* 203
Robert PASKUJ

Notes of the contributors 207

Instrucțiuni pentru autori 211

Instructions to authors 214

EDITORIAL

O altfel de perspectivă: Croce, Gentile, Gramsci. Filosofia italiană la începutul secolului XX

**(A different perspective: Croce, Gentile, Gramsci.
Early '900 italian philosophy)**

Angelo CHIELLI

Ioana Cristea DRĂGULIN

Abstract: *The social, economic and political developments at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, have produced an intellectual emulation phenomenon on the political ideas level which were the catalyst of the ideologies strongly remarked after the end of the First World War. The Italian cultural space, through the ideas promoted by Benedetto Croce, Giovanni Gentile and Antonio Gramsci, were strong integrated in this context.*

Keywords: *Gramsci Antonio, Marxism, Modernism, conservative, B. Croce, State as an activity, power State, G. Gentile.*

Descumpănirea culturală de la sfârșitul secolului al XIX-lea se anunța, în mod esențial ca, o criză a filosofiei pozitivistice ce a dominat universul gândirii în a doua jumătate a secolului. Aceasta se manifestase prin intransigența în raport cu alte opțiuni, trecând de la o „cunoaștere critică” spre dogmatism, transformându-se dintr-o viziune asupra lumii într-o credință de nediscutat.

Strânsa legătură pe care pozitivismul l-a instituit între istorie și rațiune a avut drept consecință o supraevaluare a elementului obiectiv și naturalist în raport cu voința individuală care este liberă și creativă. Reacția în fața acestui pozitivism intransigent a fost exaltarea a tot ceea ce refuza să se integreze într-o lege naturală; iraționalul împotriva rațiunii, voința împotriva naturii, acțiunea împotriva teoriei.

Chiar și marxismul, în cadrul „forței” pozitivistice, a devenit o „fizică socială” în grad de a produce, conform susținătorilor săi, previziuni punctuale asupra dezvoltărilor ulterioare.

Specificitatea culturii italiene de la sfârșitul secolului al XIX-lea și început de secol XX a fost că, reacția împotriva pozitivismului, a parcurs mai multe drumuri originale, deoarece s-a îndreptat către o reevaluare profundă a operei filosofului din Trier¹. Mai mult, recitirea în sens marxist, ce apare și se dezvoltă în cultura italiană, nu a fost o chestie internă a mișcării socialiste ci, din contră, i-a avut ca actori principali pe autori ca Antonio Labriola, Benedetto Croce, Giovanni Gentile, iar peste câțiva ani, pe Antonio Gramsci.

Croce și Gentile au fost cei care au diseminat ideile lui Marx în interiorul curentelor fecunde ale culturii continentale, evitând astfel ofilirea acestora, prin reducerea marxismului la schema „revizionismului împotriva ortodoxiei” care se regăsea la acel moment în plină dezbateră în interiorul celei de-a doua Internaționale.

Croce îl recitește pe Marx accentuând aspectul metodologic, punând în evidență importanța enormă a descoperirii factorului economic care permite o reconstruire istorică mult mai complexă și, în același timp, dinamică în comparație cu istoriografia, osificată de viziunea pozitivistă. În același timp, Croce nega marxismului pretenția de a fi o filosofie autosuficientă, o filosofie a

istoriei (în acest aspect acțiunea autorului nu trebuie să conducă la ideea existenței unei lipse în interiorul marxismului, în condițiile în care este cunoscută aversiunea autorului împotriva orăruip tip de filosofie a istoriei), deschizându-se astfel strada către o apropiere a lui Marx de Kant, mai ales în sfera etică, pentru ca apoi să se îndrepte, după un parcurs sinuos și chinuit, spre explicarea liberalismului după încheierea Primului Război Mondial.

Mai radical în abordare a fost tânărul Gentile, care, mult mai mult decât Croce își va asuma abordarea pe care Labriola o are față de marxism. Diferențele de poziții pe care Croce și Gentile și le asumă în raport cu gândirea marxistă –, iar aceasta se vede cu claritate din schimbul de scrisori ce a durat aproape trei decenii – vor deschide o falie subterană între cei doi specialiști, care va ieși la lumină doar în momente speciale, înainte de ruptura definitivă, ce a fost nu numai culturală dar și personală, odată cu apariția fascismului, în condițiile în care aceștia au avut abordări opuse (Gentile va adera și va susține până la moarte la regimul fascist, în timp ce Croce, după un început timid și circumscris între anumite limite, va susține fără umbre de dubiu o rigidă și intrasigentă opoziție la regim).

Pentru Gentile, marxismul este o filosofie în care se poate găsi o explicită și cuprinzătoare filosofie a istoriei, mai ales ca urmare a recitirii marxiste a filosofiei praxisului, care va deschide la rândul său strada pentru eliberarea de resturile obiec-

tivismului ce se regăseau în continuare în filosofii idealiste, inclusiv cea crociană, și să se îndrepte astfel, decisiv către actualitate. În lectura gentiliană a lui Marx se regăsea deja o viziune a lumii, a modului în care aceasta trebuia să fie „de neoprit”, care va conduce ulterior la determinarea subiectivității care o practică, mai exact imanența vieții însăși. Această viziune ce apare la Gentile va tinde să se confunde cu politica, cu dimensiunea colectivă și, deci, cu Statul.

Următoarea etapă în depășirea deteminismului de secol XIX se va realiza cu abordările lui Antonio Gramsci, care poate fi considerat cel mai clar și decis dintre cei trei în a afirma că filosofia marxistă este o adevărată filosofie, care în mod substanțial este o filosofie a praxisului.

Gramsci preia din conceptul crocian de istorie etico-politică (înțeles ca reconstrucție istoriografică realizat din punct de vedere al istoriei ideilor și al consensului pentru a obține o adresă culturală specifică), un concept propriu, acela de hegemonie (înțeles ca activitate de orientare, cu dublu rol, moral și cultural, ce nu poate fi înțeles ca o simplă repetare a realității economico-sociale), care se dovedește a avea o profundă afinitate cu cel crocian.

Ei bine, tocmai în cazul filosofiei praxisului, Gramsci se scufundă în rădăcinile filosofice crociene ale filosofiei spiritului, pentru a remodela marxismul. De la Croce, Gramsci preia instrumentele necesare pentru a depăși viziunea îngustă a raportului

dintre structură și suprastructură impusă de viziunea marxistă determinată de inspirație pozitivistă, care concepea nivelul suprastructural ca un simplu reflex, deformat, a proceselor de natură exclusiv economice.

În același timp, la momentul în care Gramsci preia și analizează elementele crociene, le supune unei acțiuni critice profunde: el îi impută lui Croce că, în loc să considere că interpretul principal al acțiunii etico-politice este subiectul colectiv, aceasta consideră că este subiectul individual.

Ei bine, acesta este terenul pe care Gramsci se întâlnește cu Gentile, și anume stabilirea subiectivității moderne. Subiectivitatea pentru Gramsci nu a fost niciodată „o condiție” prealabilă a cunoașterii și a acțiunii ei, întotdeauna, o legătură între cunoaștere și practică, care se constituie și se exprimă sub forma unei voințe ^{colective}, adică, ca subiect care este îndreptat către transformarea lumii, iar în această activitate, exprimă categoric dimensiunea în care ea se regăsește pe deplin; adică cea politică.

Pe scurt, problema care a condus la apropierea de gândirea marxistă devine în mâinile și mintea lui Gramsci altceva, chiar dacă este de neegalat așa cum este la filosoful sicilian, o parte, de mare importanță în educația politico-culturală gramsciană.

Acest număr al revistei de științe *Polis* este dedicat dezbatelor filosofico-culturale de la începutul secolului XX care i-au avut ca prota-

goniști pe Benedetto Croce, Giovanni Gentile și Antonio Gramsci.

Din punct de vedere al structurii, acest număr al revistei este împărțit astfel: Editorial, un grupaj de șapte articole/studii/eseuri axate subiectul analizat, urmate de o serie de șapte contribuții ce sunt în afara subiectului, iar în încheiere, la rubrica Recenzii, coordonatorii propun spre lecturare o prezentare a trei cărți.

Primele două cercetări semnate de Guido Liguori și Ioana Cristea Drăgulin privesc studiile gramsciene.

Guido Liguori este profesor de istoria gândirii contemporane în cadrul Universității din Calabria și director al celebrului International Gramsci Society, Italia. Autorul este considerat a fi de către membrii spațiului academic unul dintre cei mai importanți cercetători ai gândirii politico-filosofice a lui Antonio Gramsci.

Studiul pe care îl propune cititorilor se intitulează: „Stat și societatea civilă la Gramsci”. Intenția contributorului a fost aceea de a întări ideea conform căreia Gramsci nu a fost un teoretician al societății civile. La autorul sard, demersul a fost mai degrabă o interpretare sau reinterpretare a realităților complexe și confuze cu care se confrunta societatea italiană pe fondul senzației, ce devenise certitudine în cercurile de stânga a invalidării modelului de societate promovat de gândirea pozitivistă la încheierea primei mari conflagrații mondiale. Pentru punerea în practică a acestui efort intelectual complex, Gramsci a dezvoltat mai multe concepte, pornind de la inter-

pretări anterioare, având ca idee cardinală cucerirea puterii politice. La Gramsci, „statul integral” care a rezultat ca urmare a Primului Război Mondial este expresia unificării dintre acesta și societatea civilă. Aceasta s-a realizat prin consolidarea hegemoniei clasei ce i-a cuprins pe moderații care au dominat instituțiile statului încă de la începuturile Risorgimentului italian.

Ioana Cristea Drăgulin este prima intelectuală a noii generații de gramscieni care s-a specializat în ultimele decenii în România. Deținătoare a unui doctorat la Facultatea de Științe Politice din cadrul Universității din București și a unor stagii de cercetare în Italia, autoarea ne prezintă un studiu intitulat: „Viziunea lui Antonio Gramsci asupra creării statului modern italian”.

Pentru Gramsci, apariția statului italian reprezintă cel mai important eveniment cu caracter politic, social și cultural din secolul al XIX-lea. Ipoteza de lucru pe care autoarea a prezentat-o a fost că: *Risorgimento* a fost un proiect care a eșuat.

Pornind de la această afirmație Gramsci a introdus în spațiul teoretic mai multe concepte cum ar fi: „blocco storico” (blocul istoric), „mancata rivoluzione agraria” (lipsa revoluției agrare), „questione meridionale” (chestiunea meridională), „hegemonia” (hegemonia), „trasformismo” (transformism), „rivoluzione passiva” (revoluția pasivă) sau „rivoluzione senza rivoluzione” (revoluție fără revoluție).

Concluzia cercetării este că întreaga gândire gramsciană are ca

scop demonstrarea cauzelor și a mecanismelor care au condus la eșecul proiectului statului italian modern odată cu „predarea” instituțiilor în mâinile mișcării fasciste. Aceasta s-a putut realiza doar prin disoluția autorității statale.

La Gramsci, fascismul, este considerat a fi o formă a *revoluției pasive*, apărut ca urmare a tentativei de stabilizare a dominației burgheze aflate în dificultate ca urmare a crizei organice cu care se confrunta.

A treia cercetare ne este prezentată de către Salvatore Cingari. Autorul este profesor de istoria doctrinelor politice la Universitatea pentru străini din Perugia. Titlul lucrării sale este: „Originea diferențelor politice dintre Croce și Gentile”. Pe parcursul acesteia, Cingari ne prezintă diferențele culturale dintre Croce și Gentile care au evoluat ulterior în opțiuni ideologice opuse. Astfel, Croce a fost în tinerețea sa un liberal moderat de stânga în timp ce Gentile a fost promotorul unei viziuni sociale conservatoare. Din aceste viziuni distincte asupra societății s-au dezvoltat în timp modele de gândire care au devenit, și pe fondul declanșării epocii ideologiilor, ireconciliabile. Aproximarea de stânga italiană a fost posibilă la Croce deoarece conflictul social la sfârșitul secolului al XIX-lea nu era atât de periculos pentru a putea în discuție legitimitatea instituțiile statului modern italian. Represiunile la care membrii acestei mișcări erau supuși a deschis în mintea tânărului intelectual simpatii care au început să se estompeze la începutul secolului pentru a deveni

după război un fervent apărător al ordinii instituționale.

Din acest punct de vedere, Gentile a susținut încă din tinerețe idei radicale în privința unor teme cum ar fi de exemplu reunificarea teritorială, substituind patriotismul specific și caracteristic perioadei de dinaintea de marea conflagrație mondială cu acțiuni revoluționare. Este motivul pentru care Gentile a promovat încă de la începutul conflictului pentru intervenția în război, în timp ce Croce a fost un apărător al neutralității.

A patra contribuție este semnată de profesorul de filosofie politică de la Universitatea „Aldo Moro” din Bari, Giuseppe Cascione. Studiul său intitulat Gramsci, Sraffa și Wittgenstein ne prezintă câteva direcții de gândire a conexiunilor teoretice și personale dintre aceștia. Legăturile dintre aceștia au ca punct comun persoana lui Piero Sraffa. Realitatea istorică ne arată că la încheierea războiului Sraffa devine bun prieten cu Gramsci, colaborând la organul de presă Ordine Nuovo. Pe parcursul vieții, prietenia dintre aceștia a fost întărită nu numai de bunele relații personale, dar și de apropierea ideologică, chiar dacă între cei doi erau și viziuni diferite asupra unor subiecte. Pe de altă parte, Sraffa va deveni ulterior întâlnirii cu Gramsci, prieten al lui Ludwig Wittgenstein. Între aceștia se va dezvolta o legătură de prietenie nu atât în plan personal cât mai ales în cel teoretic care au condus la schimbarea unor idei în plan filosofic interesante. Din acest punct de vedere, Sraffa devine pentru o lungă perioadă de timp punctul

NOI PERSPECTIVE ALE FILOSOFIEI POLITICE A LUI CROCE, GENTILE ȘI GRAMSCI

Stato e società civile in Gramsci (State and Civil Society in Gramsci)

Guido LIGUORI

Abstract. *Gramsci is not, as at times has been said, the “theoretician of civil society”. Central to his reflections in the Prison Notebooks is instead the concept of the “integral State” or “extended State”, the dialectical union of State and civil society which allowed him to interpret the new social and political situation typical of much of the twentieth century. This new situation is characterized, on the one hand, by a new relationship between the economy and politics and, on the other, by the growing importance of the “apparatuses of consent” flanking the State’s traditional repressive apparatuses. For Gramsci the apparatuses of consent are sometimes public and sometimes apparently private but, in any case, their function is the same, namely to reinforce the hegemony of the dominant class, and to propagate a traditional common sense, thereby making it difficult to challenge the given set-ups of power. Since there has been a change in the State – the terrain of the struggle for power – the concept of revolution must also change: this is no longer an isolated insurrectionary event, as it was in the nineteenth century, but a long struggle for the conquest of “trenches and emplacements”, in other words the conquest of the centres that produce and extend consent.*

Keywords: *Gramsci Antonio, Marxism, Italian Communism, Egemony, Theory of State, Civil Society.*

Stato «integrale» o «allargato»

«Stato» e «società civile» sono categorie che nei *Quaderni del carcere* di Gramsci hanno certamente una presenza e un significato anche presi in sé. È tuttavia mia convinzione che l'unico modo per coglierne bene il senso è considerarli in modo dialetticamente connesso, come un tutt'uno articolato, ma unitario. È ciò che Gramsci fa con la categoria fondamentale di «Stato integrale». Si è parlato a tal proposito di un «allargamento del concetto di Stato»¹ presente nei *Quaderni*, per indicare da un lato il nesso dialettico (di unità-distinzione) di Stato e società civile. Con tale concetto di «Stato integrale» Gramsci non vuole far altro che cogliere nella realtà del Novecento su cui riflette il protagonismo dello Stato, che ormai – mentre egli scrive, a inizio anni Trenta – è palese in molte realtà “avanzate” dell'«Occidente» capitalistico, a partire dalla nascita della società di massa a fine Ottocento, attraverso le grandi novità economiche e civili indotte dalla Prima guerra mondiale, per giungere ai nuovi “regimi” nati dagli anni Venti, o poco prima: dal bolscevismo ai fascismi italiano e tedesco, dalle socialdemocrazie del Nord Europa al keynesismo e al *new deal*. Il vecchio Stato liberale ottocentesco, mero strumento repressivo di una classe o poco più, su cui soprattutto aveva riflettuto Marx e che ancora aveva avuto di fronte Lenin, non esistevano più, nei paesi maggiormente svilup-

pati. Gramsci coglie questa novità e su si essa riflette, sempre restando marxista, ma in modo creativo.

L'«allargamento» del concetto di Stato, come riflesso dell'«allargamento» del ruolo e dell'intervento dello Stato nella realtà novecentesca, avviene nei *Quaderni* in due direzioni:

a) la comprensione del nuovo rapporto tra politica ed economia, che Gramsci individua come uno dei tratti peculiari del Novecento, riflettendo sul «corporativismo» fascista, sulle esperienze dell'Unione Sovietica, sulla situazione che ha fatto seguito al «crollo di Wall Street». Da notare che queste tematiche erano presenti nei dibattiti teorici della Terza Internazionale come dell'austromarxismo già dall'inizio degli anni venti, quando Gramsci ebbe a soggiornare prima a Mosca e poi a Vienna. Rapporto nuovo politica-economia, si è detto, ma non tale – per Gramsci, come vedremo – da inficiare la tesi marx-engelsiana e marxista della determinazione «in ultima istanza» dell'economico;

b) la comprensione del nuovo rapporto tra «società politica» e «società civile» (in senso *propriamente gramsciano*, intendendo cioè la società civile non come luogo dell'economico ma come «luogo del consenso»), cui Gramsci perviene mettendo a punto la sua teoria dell'egemonia.

Primo «allargamento»: politica ed economia

Iniziamo dal primo versante, relativo al rapporto Stato-economia. Gramsci non sostituisce l'economia con la politica, ma afferma il nesso dialettico e di azione reciproca tra i due livelli della realtà, indagando il livello «sovrastrutturale» a partire dalla fondamentale lezione di Marx. Se qualche ambiguità aveva avuto negli scritti giovanili, quando aveva subito la influenza di Gentile, nei *Quaderni* Gramsci polemizza duramente con il filosofo neoidealista e con la sua scuola, rifiutando di fare dello Stato stesso il soggetto della storia. Trattando nel *Quaderno 10* di David Ricardo e della teoria dello Stato come «elemento che assicura la proprietà, cioè il monopolio dei mezzi di produzione» (*Q 7, 42, 890*), Gramsci scrive:

„È certo che lo Stato ut sic non produce la situazione economica ma è l'espressione della situazione economica, tuttavia si può parlare dello Stato come agente economico in quanto appunto lo Stato è sinonimo di tale situazione”².

Lo Stato, dunque, è «espressione della situazione economica». Aveva già scritto Gramsci nel primo *Quaderno*:

„Per le classi produttive (borghesia capitalistica e proletariato moderno) lo Stato non è concepibile che come forma concreta di un determinato mondo economico, di un determinato

sistema di produzione. Conquista del potere e affermazione di un nuovo mondo produttivo sono inscindibili”³.

Riprendendo questa nota nel *Quaderno 10*, Gramsci torna sulla «concezione dello Stato secondo la funzione produttiva delle classi sociali», sottolineando come «il rapporto di mezzo e fine» (tra politica ed economia) non è detto che sia «facilmente determinabile e assuma l'aspetto di uno schema semplice e ovvio a prima evidenza» (*Q 10 II, 61, 1359-60*). Tra «mondo economico» e sua espressione statuale può esistere un rapporto meno immediato, ad esempio in presenza di una situazione storica non favorevole.

La peculiarità dialettica dell'impostazione gramsciana è evidente nelle note in cui l'autore parla dell'«economismo», nella sua duplice versione, borghese (liberoscambismo, cioè liberismo) e proletaria (sindacalismo teorico, Sorel). Gramsci scrive che nel caso dei liberisti

„... si specula inconsciamente [...] sulla distinzione tra società politica e società civile e si afferma che l'attività economica è propria della società civile e la società politica non deve intervenire nella sua regolamentazione. Ma in realtà questa distinzione è puramente metodica, non organica e nella concreta vita storica società politica e società civile sono una stessa cosa. D'altronde anche il liberismo deve essere introdotto per legge, per intervento cioè del potere politico”⁴.

Questo passo è importante per l'affermazione secondo la quale la «distinzione è puramente metodica, non organica e nella concreta vita storica società politica e società civile sono una stessa cosa». Qui società civile sembra da intendere nel senso liberista di società economica. Ma le molte note gramsciane su direzione e dominio, forza e consenso, ecc., fanno comprendere che anche il rapporto fra società politica e società civile è dialettico, di unità-distinzione. Questo significa che la distinzione *non è organica*. La teoria gramsciana dell'egemonia, voglio dire, non significa che essa riguardi solo il consenso, gli «apparati egemonici». La complessità ermeneutica della categoria di Stato «integrale» sta nel fatto di tenere insieme forza e consenso in un nesso dialettico, dove in genere in «Occidente» è l'elemento del consenso a essere prevalente, senza ovviamente che la «forza» venga meno. Come dimostrano persino i casi estremi del fascismo e del nazismo.

Un problema analogo nasce dall'espressione di Gramsci secondo cui società civile e società politica sono «una stessa cosa». Nel testo C (*Q* 13, 18, 1590) l'espressione è sostituita con una ancora più forte: «si identificano». In *Q* 26, 6, 2302, Gramsci, parlando dello «Stato carabinieri», cioè dello «Stato minimo» liberista, scriverà anche che «la società civile [...] è anch'essa "Stato", anzi è lo Stato stesso». Come va letta questa sovrapposizione di Stato e società civile, comunque

intesa? Ritengo che non sarebbe corretto far derivare da questo o da altri passi una totale *identità* – nel pensiero gramsciano – tra società economica e società politica, come tra società civile e società politica: il linguaggio gramsciano ha qui ceduto a una forzatura polemica che però, se presa alla lettera, è incompatibile col «ritmo del pensiero» dell'autore. Il rapporto resta dialettico, di unità-distinzione.

È a partire dalla consapevolezza della non separazione «ontologica» di Stato e società civile e di politica ed economia che Gramsci può cogliere il nuovo ruolo che il politico ha acquisito nel Novecento sia in relazione alla produzione economica, sia – conseguentemente – in rapporto alla composizione di classe della società. Gramsci si interessa al fenomeno, allora nuovo, delle obbligazioni statali, che fanno dello Stato un potente polmone finanziario al servizio del capitale. Siamo negli anni immediatamente seguenti al grande «crollo di Wall Street». La fiducia nel sistema capitalistico è profondamente scossa, ma il pubblico «non rifiuta la fiducia allo Stato; vuole partecipare all'attività economica, ma attraverso lo Stato» (*Q* 9, 8, 1100-1). E se lo Stato raccoglie il risparmio – sono le conclusioni lungimiranti del ragionamento gramsciano – non potrà prima o poi fare a meno di entrare direttamente nell'«organizzazione produttiva» (*Q* 9, 8, 1101). Lo Stato, dice Gramsci, «deve intervenire» se vuole evitare una nuova depressione. Egli, cioè, coglie

con lucidità il passaggio dell'economia capitalistica verso la sua fase «keynesiana» degli anni Trenta, affermando nella stessa pagina:

„Non si tratta infatti di conservare l'apparato produttivo così come è in un momento dato. Bisogna svilupparlo parallelamente all'aumento della popolazione e dei bisogni collettivi. In questi sviluppi necessari è il pericolo maggiore dell'iniziativa privata e qui sarà maggiore l'intervento statale”.

Nel corrispondente testo di seconda stesura (*Q 22, 14, 2176*), Gramsci precisa che lo Stato è spinto a intervenire per «i salvataggi delle grandi imprese in via di fallimento o pericolanti; cioè, come è stato detto, la “nazionalizzazione delle perdite e dei deficit industriali”». Gramsci non solo è critico nei confronti della versione fascista del nuovo rapporto tra politica ed economia che si realizza a fronte della «grande crisi» mondiale iniziata nel '29 – infatti, dello Stato fascista egli non esita a cogliere la «struttura plutocratica» e i «legami col capitale finanziario» (*Q 9, 8, 1101*). Gramsci critica anche il «capitalismo di Stato» *tout court*, lo considera «un modo per un savio sfruttamento capitalistico nelle nuove condizioni che rendono impossibile [...] la politica economica liberale» (*Q 7, 91, 920*). Non muta il segno di classe, il fine ultimo (lo sfruttamento capitalistico). E dunque i *Quaderni* non incoraggiano, in questa serie di note, le politiche di *new deal*, che solo in seguito – lungo il Novecento

– si caricheranno anche di significati progressivi, o almeno «di compromesso», in seguito alle lotte dei lavoratori e come risposta a queste lotte e ai bisogni delle classi subalterne, sia pure in un quadro non rivoluzionario e dunque, per alcuni versi, di «rivoluzione passiva».

Bisogna sottolineare come per Gramsci lo Stato incida profondamente nella composizione di classe della società, ad esempio facendo diminuire o meno il peso dei ceti parassitari con la sua politica finanziaria (*Q 1, 135, 125*). Ma gli esempi potrebbero ovviamente moltiplicarsi, nel momento in cui lo Stato entra direttamente nella «organizzazione produttiva». Qui vi è quella *produzione della società* da parte dello Stato (elargitore di reddito, direttamente e indirettamente, per quote crescenti di popolazione, non necessariamente parassitarie, come invece a Gramsci sembrava, all'altezza dell'Italia fascista degli anni trenta) che rappresenta la maggiore novità del rapporto Stato-società nel Novecento, sia pure sempre all'interno di un rapporto dialettico, di unità-distinzione, tra Stato e società civile (in tutti i sensi, economico e no), come Gramsci ci insegna pur sempre a partire da Marx.

Dunque, resta fermo per Gramsci che il modo di produzione capitalistico ha nell'economia il suo «motore primo». Resta fermo anche che per un marxista dialettico la distinzione tra struttura e sovrastruttura (e tra Stato e società civile) è solo metodica, non organica: in una